

RESSENYES CRÍTQUES I BIBLIOGRAFIA

Passat i present de la impremta escolar
i els llibres de vida: les tècniques Freinet
a l'Estat espanyol a propòsit d'algunes
publicacions recents

*Past and present of school printing and the books
of life: Freinet's techniques in the Spanish state
with regard to some recent publications*

Vanesa Amat i Castells

vanesa.amat@uvic.cat

Universitat de Vic (Espanya)

Data de recepció de l'original: juliol de 2013

Data d'acceptació: febrer de 2014

RESUM

Les darreres publicacions sobre els inicis de les tècniques Freinet a les escoles de l'Estat espanyol són una bona oportunitat per conèixer les aportacions dels mestres que van apostar per una renovació pedagògica, i posen de manifest la vigència de les pràctiques del pedagog Célestin Freinet. La nostra aportació recull i relaciona les idees principals d'alguns dels estudis recents sobre les tècniques Freinet, relacionades amb l'aprenentatge del llenguatge, amb l'objectiu de ressenyar alguns aspectes importants de les investigacions i fer un breu repàs a la figura dels mestres que impulsaren l'ús de la impremta a l'escola, la creació de les revistes escolars i els llibres de vida a l'Estat espanyol. Propostes basades en la manipulació, el tempteig experimental, la necessi-

tat d'expressió de l'infant, el foment de la reflexió lingüística i la creativitat, que van renovar l'enfocament de l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura i que es reivindiquen com a pràctiques útils actualment. Es pretén contribuir a la difusió del valuós llegat dels mestres que van creure en una escola renovada i, al mateix temps, a la recuperació de les bases del seu ideari pedagògic. La vitalitat de les recerques actuals és una mostra del creixent interès per recuperar les aportacions de Freinet, per conèixer el nostre passat i poder reflexionar sobre la millora de la pràctica docent present i de futur.

PARAULES CLAU: renovació pedagògica, educació activa, tècniques Freinet, impremta escolar, llibres de vida, revista escolar, ensenyament de la lectura i l'escriptura.

ABSTRACT

Recent publications on Freinet's techniques in Spanish schools constitute a good opportunity to learn about the contributions of schoolteachers who committed to pedagogical renovation, and demonstrate the validity of the educator Celestin Freinet's practices. Our contribution describes and matches the main ideas stated in the most recent studies on Freinet's techniques related to language learning, in order to review some important aspects of the research and carry out a brief review of the figure of educators that promoted school printing, the creation of school magazines and books of life in Spain. Proposals based on handling, experimental trial and error, the need for expression of the child, the encouragement of linguistic reflection and creativity, which renewed the learning focus on reading and writing, and that nowadays are vindicated as useful practices. The aim is to contribute to the dissemination of the valuable legacy of schoolteachers who believed in a renovated school and at the same time, to the recovery of the basis of their educational ideas. The vitality of current researches demonstrates the growing interest in recovering the Freinet's contributions, so as to know our past and reflect on the improvement of present and future teaching.

KEY WORDS: pedagogic renovation, active education, Freinet techniques, school printing, books of life, school magazine, teaching reading and writing.

RESUMEN

Las últimas publicaciones sobre los inicios de las técnicas Freinet en las escuelas de España son una buena oportunidad para conocer las aportaciones de los maestros que apostaron por una renovación pedagógica, a la vez que ponen de manifiesto la vigen-

cia de las prácticas del pedagogo Célestin Freinet. Nuestra contribución recoge y relaciona las principales ideas de algunos estudios recientes sobre las técnicas Freinet, relacionadas con el aprendizaje del lenguaje, con el objetivo de reseñar algunos aspectos importantes de las investigaciones y hacer un breve repaso a la figura de los maestros que impulsaron el uso de la imprenta en la escuela, la creación de revistas escolares y libros de vida en el estado español. Propuestas basadas en la manipulación, el tanteo experimental, la necesidad de expresión del niño, el fomento de la reflexión lingüística y la creatividad, que renovaron el enfoque del aprendizaje de la lectura y la escritura y que se reivindican como prácticas útiles en la actualidad. Se pretende contribuir a la difusión del valioso legado de los maestros que creyeron en una escuela renovada y, al mismo tiempo, a la recuperación de las bases de su ideario pedagógico. La vitalidad de las investigaciones actuales es una muestra del creciente interés por recuperar las aportaciones de Freinet, por conocer nuestro pasado y poder reflexionar sobre la mejora de la práctica docente presente y de futuro.

PALABRAS CLAVE: renovación pedagógica, educación activa, técnicas Freinet, imprenta escolar, libros de vida, revista escolar, enseñanza de la lectura y la escritura.

1. L'ARRIBADA DE LA IMPREMTA ESCOLAR. ELS MESTRES IMPULSORS

Els darrers anys han aparegut algunes publicacions que ajuden a reconstruir els orígens de les conegudes tècniques del pedagog Célestin Freinet (1896-1966) a l'Estat espanyol. Es tracta de recerques, actes de Jornades, etc., que mostren el creixent interès per recuperar una part de la nostra història pedagògica. Dos d'aquests casos, amb què ens centrarem, principalment, són: *¡Viva la imprenta! Orígenes de la educación Freinet en España. Libro de Vida* (Tanteo, 2011) de Fernando Jiménez Mier, professor i investigador a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic; i la recopilació de treballs *Páginas Vives. Cuadernos Freinet. Les revistes escolars a la Segona República* (Publicacions de la Universitat Jaume I, 2012), resultat de les primeres jornades d'investigadors entorn dels quaderns Freinet publicats a les escoles de la Segona República, celebrades a la Universitat Jaume I de Castelló el novembre de 2010, coordinades pel mestre valencià Ferran Zurriaga. Les dues publicacions ajuden a reconstruir els traços d'un llegat, el dels mestres que apostaven per una educació Freinet utilitzant la imprenta i elaborant revistes escolars, que la Guerra Civil i la Guerra Mundial van estroncar i silenciar i sobre els quals ens manca molta informació.

Aquest propòsit és compartit amb un altre llibre publicat recentment, *[Desterrant el silenci] Antoni Benaiges, el mestre que va prometre el mar* (Blume, 2013) de Francesc Escribano, Francisco Ferrándiz i Queralt Solé. L'obra recupera la trajectòria vital del mestre català Antoni Benaiges (1903-1936) i la seva tasca educativa a l'escola nacional mixta de Bañuelos de Bureba (Burgos), on va fer servir la impremta entre 1934 i 1936 per a la creació de revistes escolars com *Gestos* o publicacions especials com *El mar. Visión de unos niños que no lo han visto nunca*, que esdevé el motiu que dona títol al llibre. L'obra, d'edició molt acurada, inclou la reproducció del quadern amb els textos que els nens i nenes van escriure imaginant-se el mar i fragments de les revistes que van elaborar, que mostren les experiències de l'escola i les reflexions dels infants. També conté fotografies del mestre en diferents contextos, així com imatges del procés d'investigació que van seguir els autors, des de les exhumacions de les fosses comunes fins a la reconstrucció de la vida del mestre a partir de troballes diverses i fins i tot de la veu d'alguns testimonis encara vius. Precisament l'autor de les fotografies, Sergi Bernal, ja havia creat una exposició fotogràfica sobre el tema i, fruit de les dues experiències, ha elaborat, juntament amb Albert Bougleux, el documental *El retratista* (2013), que torna a posar en relleu la feina del mestre Benaiges, en aquest cas utilitzant el suport de la filmació per difondre la història. De fet, un altre dels quaderns que van confeccionar a l'escola nacional mixta de Bañuelos de Bureba amb la impremta escolar porta aquest mateix nom, *El retratista*. Es tracta d'una publicació especial que s'encapçala amb la fotografia de disset nens i nenes i el mestre, conté un breu article escrit pel mateix Benaiges i la redacció dels alumnes sobre el que va passar el dia en què un retratista va arribar a l'escola i els va fotografiar i, fins i tot, algunes dades sobre l'inventor de la fotografia. Aquest tipus de textos ens permeten copsar el plantejament que tenia el mestre de l'escriptura a l'escola, seguint la pedagogia Freinet. D'alguna manera, es parteix d'una vivència, es reflexiona sobre el que ha passat i s'explica per escrit, revisant acuradament el text i fent servir la impremta per tal de confeccionar un quadern viu, que pren una forma de comunicació real. Tant el resultat com el procés són un estímul important per a l'aprenentatge lingüístic dels infants.

En tots aquests treballs recents es manifesta una voluntat explícita de recuperar, a partir d'un intens treball de recerca històrica, les figures d'uns mestres que van concebre l'educació com a forma d'alliberament, com una oportunitat per a les persones i la societat. La lectura d'aquestes obres ens apropa la tasca d'uns educadors compromesos que, defugint l'escolàstica, impulsen tot un seguit de propostes renovadores basades en la voluntat que l'infant es

pugui expressar lliurement. Per aquest motiu, inicien la pràctica del text lliure, coneixedors de les seves possibilitats educatives, i fomenten la creació de revistes escolars i publicacions de vida, que permeten un treball a fons per aconseguir dominar la llengua com a eina de desenvolupament personal i social. La impremta és un material clau en el desenvolupament del llenguatge escrit, una eina que utilitza inicialment Decroly, de qui Freinet en reconeix la influència, que permet atendre el procés d'escriptura, la revisió del text, partint de la manipulació de les lletres i fomentant l'autonomia de l'infant. El mateix Antoni Benaiges es referia a la impremta escolar, en un extens escrit a la revista *Colaboración* núm. 4, del juny de 1935, en aquests termes: «La imprenta en la Escuela es una ventura. Libera al niño de su peor enemigo: el maestro. [...] Los primeros momentos de la impresión despiertan siempre júbilo. La impresión es la síntesis del proceso educativo. Los niños se ven allí, en la hoja, reflejados».¹

El llibre de Fernando Jiménez Mier, citat anteriorment, se centra, precisament, en els orígens de la impremta escolar a l'Estat espanyol. L'estudi contribueix a ampliar la llarga trajectòria de l'autor com a reconegut investigador sobre els inicis de l'educació Freinet a Espanya, recorregut que inicià amb la coneixença del mestre andalús exiliat a Mèxic José de Tapia, l'any 1979. En aquest cas el text deriva del camí iniciat a *Maestros de a pie y cosas de niños*, títol de la seva tesi doctoral (2002), i és la narració d'un seguit de descobertes sobre les arrels del freinetisme a Espanya, focalitzant l'atenció en els introductors de la impremta i de les publicacions escolars. Es tracta, com anomena el mateix autor utilitzant un terme propi de l'educació Freinet, d'un «llibre de vida», perquè rescata de l'oblit alguns fragments del que podríem anomenar llibres de vida, fragments d'històries personals i col·lectives, però, sobretot, perquè es tracta d'un relat en primera persona dels moments viscuts en el transcurs de la investigació. Des de l'entusiasme, el compromís i el rigor explica les vicissituds pròpies d'una recerca i els motius que el porten a construir l'obra. En aquest sentit és un document molt valuós com a mostra de la tasca investigadora, dels processos seguits en l'obtenció de la informació i de la manera de relacionar-la i d'interpretar-la. El lector es trobarà, a més, diversos interrogants que la mateixa investigació ha generat i que l'autor comparteix, generosament, com a suggeriments per a futures recerques. Tal com afirma: «el tempteig continua».

¹ Alguns fragments més extensos d'aquest article es poden trobar a: ESCRIBANO, Francesc; FERRÁNDIZ, Francisco; SOLÉ, Queralt. *[Desterrant el silenci] Antoni Benaiges, el mestre que va prometre el mar*. Barcelona: Blume, 2013, pàg. 56-57.

L'obra s'estructura a partir de sis apartats principals, anomenats «textos», acompanyats d'una «expressió inicial», a tall de presentació, i d'un «pre-text», on es recull un fragment del que podria ser el primer escrit d'un nen espanyol elaborat amb la impremta Freinet. Es tracta d'un escrit de l'Andrés, de tretze anys i d'origen andalús, que emigra amb la seva família a França, on elabora un text sobre la impremta, que apareix publicat l'any 1929, en el qual expressa vivament la sorpresa i l'alegria que sent quan usa aquesta tècnica. El seu escrit acaba amb l'efusiva exclamació «¡Viva la impremta!», que l'autor manlleva com a títol per a la seva obra. Un dels darrers apartats, presentat com a «posttext», és un minuciós treball de relació de dades, de «lligar caps». El llibre inclou una galeria d'imatges, amb important material gràfic, de publicacions esmentades al llarg dels diferents capítols, un fitxer amb les dades dels mestres, sobre els quals versa principalment l'estudi, i les referències exhaustives de tota la documentació consultada o citada, des de documents impresos fins a correspondència postal.

L'autor narra els esdeveniments des dels més recents fins als més llunyans, ocupant-se, bàsicament, del període de 1926 a 1932. Al llarg dels textos s'identifiquen clarament nou educadors que participen en el sorgiment i en els primers anys del freinetisme hispà: Herminio Almendros Ibáñez, Luis G. Bover Olivares, Enrique Casassas Cantó, Manuel J. Cluet Santiveri, Antonio García Martín, Sidonio Pintado Arroyo, Patricio Redondo Moreno, Jesús Sanz Poch i José de Tapia Bujalance. Educadors que porten la impremta, la revista escolar o la pràctica d'expressió lliure a les escoles, a la inspecció, a la Normal i que difonen les seves reflexions sobre aquests aspectes en diferents articles de premsa.

Són conegudes les aportacions de Sanz (1897-1936), professor de l'Escola Normal de Lleida, preocupat per les creacions escrites dels alumnes, que va compartir el coneixement sobre les tècniques Freinet, que havia adquirit en una estada a Ginebra, amb l'inspector Herminio Almendros (1898-1974), amb José de Tapia (1896-1989), mestre de Montoliu, i amb Patricio Redondo (1885-1967), mestre de Puigvert, que van començar a utilitzar la impremta Freinet a les seves aules, convertint-se així en els iniciadors de la impremta a Catalunya.² Mestres que formaren part del grup Batec, col·lectiu d'educadors que neix a les terres lleidatanes abans de la Segona República, especialment en

² Vegeu SOLER, Joan. «L'itinerari formatiu i professional de Jesús Sanz Poch (1897-1936). Renovació pedagògica i compromís polític a Catalunya durant el primer terç del segle XX», *Educació i Història. Revista d'història de l'educació* [Barcelona], núm. 13, (gener-juny, 2009), pàg. 39.

escoles rurals, per compartir reflexions pedagògiques i impulsar nous plantejaments educatius.³

L'aparició de Bover, Casassas, Cluet, García Martín i Pintado en els primers temps del freinetisme desmenteix la percepció que Sanz, Almendros, Redondo i Tapia són els únics introductors de la impremta Freinet al territori espanyol. Si bé és cert, com comentàvem, que aquests darrers tenen un paper primordial en l'inici de les tècniques Freinet i en la renovació pedagògica a casa nostra, el treball de Jiménez aporta dades de mestres que els haurien acompanyat, especialment en el moment de la gestació del freinetisme a Espanya. D'aquesta manera, el seu estudi permet anar completant la visió de la situació inicial de l'educació Freinet en territori espanyol. Sembla interessant, doncs, dirigir una mirada a aquests mestres més oblidats, a qui Jiménez dedica els apartats principals de la seva obra, amb la idea que el lector pugui copsar-ne l'interès.

Jiménez presenta el mestre Bover (1892-1978), nascut a Mieres (Girona), com un dels primers educadors de l'Estat espanyol interessat en la tècnica de la impremta escolar, que es carteja amb Freinet abans del sorgiment del grup Batec. Bover és un gran defensor de les publicacions escolars, tot i que no posa en pràctica la impremta fins el 1934. A l'escola de Sallent de Montanissell (Lleida) impulsa la revista *La voz de la Escuela* (1925) i a l'escola d'Avià (Barcelona) és l'artífex d'*El sembrador* (1927), publicació que el mestre defineix com a «portaveu de l'escola», una revista modesta però que «complirà dignament la seva missió educadora», i de *Vida Infantil* (1933). Les cròniques de l'aula que els alumnes elaboren mitjançant textos i dibuixos formen també la revista *Garba*, de data incerta, que podria emular el títol dels coneguts quaderns mensuals *La Gerbe*, sobre els quals Freinet exposa: «[...] vam publicar, des del 1926, una "Garba" ("Gerbe") de textos d'infants que, sota formes diverses, es mantingué durant vint anys. Durant vint anys, i no sense dramàtics sacrificis econòmics, hem donat així innombrables exemples de les riqueses que són capaços d'oferir-nos uns nens que per fi tenen la possibilitat d'interessar-se pel món que els envolta, i de dir-nos de la manera que més escau al seu temperament –prosa o poesia, cant, dibuix, enquestes, contes, realitzacions manuals– les seves veritables necessitats, sobre les quals podrem edificar aleshores una pedagogia indestructible».⁴

³ Vegeu JIMÉNEZ MIER, Fernando. *Batec. Historia de vida de un grupo de maestros*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida i Institut de Ciències de l'Educació, 2007.

⁴ FREINET, Célestin. *El text lliure*. Barcelona: Editorial Laia, 1972, pàg. 11.

Pel que fa a les primeres referències sobre la impremta escolar, són atribuïdes al mestre Cluet (1898-1950), nascut a Tarragona, aparegudes a la publicació *El Electricista*, l'any 1926. Allí explica l'interès educatiu que té la impremta, sobretot en la manera d'usar-la, que esdevé la base de l'aprenentatge de la lectura. Al mateix temps, sembla que Cluet hauria pogut ser el primer a adquirir una impremta Freinet, que hauria arribat a Espanya entre el 1927 i el 1928 i amb la qual s'hauria començat el tempteig a Madrid.⁵ A més, destaca per l'elaboració d'una premsa més simple i econòmica, amb la idea que pugui ser més eficaç per donar la paraula a l'infant. Es tracta d'un esforç de simplificació que és reconegut pel mateix Freinet.

Sidonio Pintado (1886-1939), natural de Villanubla (Valladolid), és autor de l'article «La imprenta en la escuela» que apareix a *El Magisterio Español* el 1926. Un text que reprèn i modifica el 1928, on esmenta experiències amb la impremta a les escoles de Decroly a Bèlgica o de Cousinet a França, i exposa l'ús que en fa Freinet i el seu interès educatiu.

El mestre barceloní Casassas (1897-1977) hauria iniciat una *Hoja Escolar* el 1924, primer feta a mà i després amb una impremta comercial. Escriu el 1927 un llarg text a *El Magisterio Tarraconense* on opina sobre Freinet i la seva impremta, parla explícitament de la formació dels llibres escolars per part dels infants i exposa de quina manera la lectura del que han escrit els evoca el record del moment d'escriptura. Per a ell la impremta és l'invent que ha de completar el sistema pedagògic, que pot fer-lo avançar cap a una nova educació de la infància.

De García Martín (1895-1969), mestre a l'escola mixta de Chite (Granada), Jiménez en presenta el que anomena sis petjades que permeten entendre la seva proximitat amb Freinet. D'entrada, apareix com a col·laborador a la revista *El Ideal* i *Noticiero Granadino*. És autor del llibre *La escuela única* (1925) on fa esment especial d'Isidore Poiry, de qui traduí l'obra *La reforma de la educación* (1923), anterior a Freinet però que presenta un cert paral·lelisme amb les seves idees pel que fa al «tempteig» o a la necessitat «d'arrencar l'organització escolar de la vella tradició».

Tots ells tenen en comú la seva implicació per promoure l'autonomia dels infants i fomentar un aprenentatge viu, una escola viva. Són mestres interessats a conèixer les realitats escolars i els principis pedagògics que es desenvolupen més enllà de les nostres fronteres, molts d'ells reben beques d'ampliació d'es-

⁵ L'autor reflexiona sobre la possibilitat que la impremta que va portar Sanz a Lleida (la primera que arriba a Catalunya) fos la segona de l'Estat espanyol i no la primera com es creia.

tudis per viatjar a llocs com França o Suïssa, on establiran contactes fructífers amb mestres amb qui comparteixen les idees de renovació de l'escola. Difonen la seva coneixença de la impremta Freinet, de la pràctica de l'intercanvi de correspondència escolar i la seva visió de les experiències educatives que es duen a terme a l'estranger a través de publicacions, que han esdevingut una referència històrica important, com per exemple: *Anuario de la Escuela*, *El Magisterio Español* o *Butlletí de Mestres*. Aquests documents són explorats exhaustivament per Jiménez, i alguns fragments de gran interès són reproduïts al llarg de la seva obra, per poder conèixer a fons les opinions i les trajectòries d'aquests mestres. Un altre rastre interessant que Jiménez examina és la possibilitat que molts d'aquests mestres rebessin un esborrany del reconegut llibre *L'Imprimerie à l'École* (1927) de Freinet, fet que els hauria apropat al coneixement directe i primerenc d'aquesta tècnica.

Es tracta de mestres que fan ressaltar com l'ús de les tècniques de la impremta Freinet i del text lliure, condicionades als interessos dels infants, suposen una nova manera de concebre l'ensenyament de la llengua a l'escola. Es refereixen a les revistes o els quaderns Freinet com a creacions de vida que reflecteixen la personalitat de l'infant, com a forma d'expressió de la seva visió del món, dels seus anhels, del present i del futur. El treball amb la impremta representa una motivació per a l'infant però el seu ús no suposa un engrescament superficial sinó el desenvolupament d'un treball rigorós. L'infant llegeix atentament els textos creats, que parteixen d'idees individuals però que han estat compartits i arrodonits, seguint la concepció social del treball. Textos elaborats primer de manera manuscrita i després impresos, en un procés que ajuda a dominar diversos aspectes del llenguatge escrit, com ara l'adquisició de l'ortografia, de manera natural.

2. REVISTES ESCOLARS I LLIBRES DE VIDA

Convé subratllar que no totes les publicacions escolars es van realitzar seguint la tècnica de la impremta Freinet, però els mestres que van iniciar la confecció de revistes a partir de creacions lliures dels infants es poden considerar, almenys, propers al freinetisme. També trobem informacions d'aquests mestres a *Pàgines Vives. Quaderns Freinet. Les revistes escolars a la Segona República* (2012), que conté els estudis de diferents investigadors que van participar a les jornades sobre quaderns Freinet organitzades per la Fundació Càtedra Enric Soler i Godes. El llibre s'inicia amb un pròleg del Consell Acadèmic

que recorda que entre els objectius de la Fundació hi ha el de «fomentar la investigació històrica i educativa», de manera que les trobades acadèmiques i el llibre que en deriva contribueixen a l'obtenció d'aquest propòsit. El conjunt de comunicacions i ponències formen el gruix de l'obra, que s'acompanya d'una mostra gràfica de revistes escolars de diferents moments, que són citades al llarg dels documents, i es tanca amb un apartat que engloba tres annexos amb les conclusions del seminari d'història de la pedagogia Freinet, un breu informe del Fons Soler Godes i l'exposició dels tallers d'experiències actuals de lectura i escriptura a les escoles que prenen com a referent les propostes freinetianes.

El llibre se centra bàsicament en el període de 1931 a 1939 a l'Estat espanyol, etapa de construcció d'una escola pública, oberta, democràtica i activa, d'una escola republicana. L'interès de l'obra rau en la diversitat de veus que la configuren i, especialment, en el fet de dirigir una mirada a mestres que van iniciar o promoure les revistes escolars a diferents llocs del territori espanyol. D'alguna manera ofereix una visió d'un moment que enllaça amb el contingut del llibre de Jiménez Mier, a més de comptar amb un treball d'aquest mateix autor. Cal assenyalar que en diferents moments de l'obra els investigadors fan explícit l'agraïment a Fernando Jiménez Mier i a Ferran Zurriaga per l'incansable treball de recerca històrica sobre el freinetisme a Espanya, que han compartit i difós en estudis diversos, dels quals les obres que ressenyem en són un exemple més.

Ferran Zurriaga, mestre actiu que, entre d'altres, «s'encarregà del ressorgiment de la pràctica educativa Freinet»,⁶ és qui obre el volum amb una introducció en què destaca la necessitat d'estudiar el que van significar els quaderns Freinet en «la nostra història escolar», en un moment de constitució d'una nova escola. Al mateix temps afirma que cal retornar a la pedagogia Freinet, a la difusió dels seus principis i a l'aplicació de les seves tècniques que permeten «harmonitzar teoria i pràctica». Freinet defensa el rol del mestre investigador que, a través de la pròpia reflexió sobre la pràctica i l'intercanvi col·lectiu amb altres mestres i amb els alumnes, pot aconseguir fer realitat l'objectiu de transformar l'escola. Una idea que continua plenament vigent.

A «Freinet y la renovación pedagógica en España (1926-1939)», conferència inaugural de José María Hernández Díaz, el lector trobarà connexions directes amb l'obra de Jiménez Mier comentada anteriorment. L'autor ofereix una visió panoràmica dels aspectes més rellevants de l'inici del freinetisme hispà, de manera que recupera noms d'alguns mestres com Pintado, Cluet, Sanz, Bover,

⁶ Així s'hi refereix Jiménez Mier a: JIMÉNEZ MIER, Fernando. *Freinet en España. La revista Colaboración*. Barcelona: EUB, 1996, pàg. 14.

Redondo, Tapia, Almendros, de la primera etapa, i n'hi afegeix alguns que seran clau al llarg de la resta d'articles del llibre: Miquel Deyà, Enric Soler Godes, Antoni Porcar o Simeón Omella. Dóna dades sobre la quantitat de mestres que seguien les tècniques Freinet en diferents zones de l'Estat i presenta algunes de les revistes, dels quaderns escolars, també anomenats a vegades llibres de vida, d'un total de 104 que actualment s'han pogut catalogar.

És interessant l'aportació de M. del Carmen Agulló a «Breus apunts al voltant de les mestres valencianes republicanes i les revistes escolars»,⁷ on fa explícit que pretén «rescatar la memòria d'unes mestres invisibilitzades». L'autora disserta sobre un tema poc tractat, el de les mestres que impulsaren les publicacions escolars a les escoles femenines, doblement silenciades i oblidades per la condició de dones i mestres de l'escola republicana. Retrata les mestres Encarnación Balaguer, M. Josefina Ferrándiz, Josefina Castelló, Marina Fiol, Marianne Durà i Carmen Valero. S'observa que del període de 1934 a 1936 s'elaboren revistes escolars de noies i per a noies, com *Paz y Trabajo*, *Cervantes*, *Mi escuela* o *Caperucita Roja*, amb els objectius de «fer participar totes les alumnes en la confecció de la revista» i de «formar ciutadanes». Des d'un inici es plantegen tot un seguit d'interrogants que evidencien la impossibilitat de catalogar aquestes mestres com a freinetistes, considerant que manca informació sobre l'ús de la impremta escolar i referent al grau de coneixement i d'aplicació de la pedagogia Freinet com a base d'aquestes pràctiques. En tot cas, queda clar que promogueren la lectura i l'escriptura entre les noies, com a eines poderoses del saber per fer possible la transformació social. Destaca un fragment d'una poesia de 1935 escrita per una de les noies, Aurèlia Ramos, a la revista *Mi escuela*: «Caperucita roja ya no le teme al lobo [...]. Hoy ya, Caperucita, sabe mucho más que él».

Antón Costa repassa l'eco que va tenir la pedagogia Freinet a Galícia entre 1931 i 1978.⁸ Recupera el nom de José Benito González, com un dels integrants inicials de la cooperativa espanyola, impulsor d'iniciatives pedagògiques

⁷ M. del Carmen Agulló i Andrés Payà reflexionen sobre el que van significar les cooperatives d'ensenyament al País Valencià, un aspecte estretament vinculat a la pedagogia Freinet, a: AGULLÓ, M. del Carmen; PAYÀ, Andrés. *Les cooperatives d'ensenyament al País Valencià i la renovació pedagògica* (1968-1976). València: Publicacions de la Universitat de València, 2012. El llibre repassa els antecedents històrics del cooperativisme, mostra la importància de les cooperatives escolars en la recuperació de la llengua i la cultura valenciana i contribueix a fer visible la feina dels mestres, entre els quals destaca la figura de Ferran Zurriaga, a qui ens hem referit anteriorment, que va tenir un paper destacat a l'hora de dur a terme el cooperativisme i les tècniques Freinet al País Valencià.

⁸ Antón Costa presentà, també, el panorama de les diferents etapes de freinetisme a Espanya a la publicació: COSTA, Antón. *D'abord les enfants. Freinet y la educación en España (1926-1975)*. Santiago de Compostel·la: USC - Editora Académica, Universidade de Santiago de Compostela, 2010.

de reflexió i innovació educativa i promotor del diari escolar *Faro Infantil*, del qual es tenen referències de l'any 1934. També destaca *El Pequeño Escolar* de 1935 del mestre Antonio López, amb la intervenció de Gregorio Sanz. Després del llarg silenci negre del franquisme, cap a 1973 tornen a activar-se alguns grups de mestres que formen col·lectius de renovació pedagògica, que impulsen la recuperació de les publicacions escolars. Com és sabut, en l'etapa de transició democràtica les tècniques Freinet visqueren un revulsiu important a tot el territori. Al text «Els inicis de la recepció de Freinet a Mallorca» Miquel Jaume Campaner relata la influència de Miquel Porcel, professor de l'Escola Normal de Magisteri, com a iniciador de la renovació pedagògica en aquesta zona. El nom del mestre Miquel Deyà també apareix com un dels destacats difusors de la impremta, impulsor de revistes escolars com *Consell* (1934), que va ser un bon estímul perquè altres mestres iniciessin aquesta pràctica a les escoles amb revistes com *Alborada* (1934). Es documenta, a més, una relació de mestres amb qui hauria intercanviat correspondència sobre el tema.

L'aportació d'Antoni García està dedicada a la documentació del freinetisme inicial que es troba a l'arxiu d'Enric Soler i Godes, mestre que treballà amb la impremta escolar en terres valencianes. El fons que porta el seu nom agrupa alguns exemplars de vint-i-tres revistes escolars diferents, com ara: *Vida Escolar*, *Avant*, *Ibèria*, *Sembra*, *Endavant!*, *Mainada* o *Vida Infantil*, mencionada anteriorment. També s'inclouen referències i algun comentari sobre documentació publicada en diaris com *El Camí* o *Setmanari Valencianista* de 1931 a 1934, especialment d'Enric Soler i d'Antoni Porcar, o a *Butlletí de Mestres* de 1931 a 1937 i *Avante* de 1935 a 1936, en aquests darrers casos, amb dades sobre experiències Freinet a les escoles. L'autor destaca un seguit de referències documentades del mestre Bover que enllacen amb la informació presentada per Jiménez Mier. El conjunt de dades sobre els intercanvis de les revistes entre els escolars ofereix una informació destacada per poder ressenyar els contactes entre mestres i escoles i entendre millor els camins que es van anar forjant en l'inici de les propostes Freinet, així com el grau de coneixement i seguiment dels seus principis, que es mostra desigual. El buidatge detallat que l'autor presenta obre la porta a la possibilitat de nous i fructífers estudis sobre el contingut de l'arxiu.

Fernando Jiménez Mier participa en aquesta obra conjunta amb un text sobre els inicis de la Cooperativa Espanyola de la Tècnica Freinet (1933). Es tracta, d'alguna manera, d'un document que complementa el seu estudi sobre els inicis de la impremta a l'Estat espanyol, al qual fa referència explícita, sobretot pel que fa a les aportacions d'alguns dels mestres esmentats, com

Bover, Cluet, Redondo, Sanz o Deyà. L'autor ressenya diferents esdeveniments que es produeixen l'any 1933, en el marc de l'Escola d'Estiu a Barcelona amb presència de Freinet o en una reunió del grup Batec, que podrien haver afavorit la formació de la Cooperativa.

Els darrers articles ressenyen la vida i l'obra de dos mestres, Simeón Omella i Antoni Porcar. José Luis Hernández Huerta⁹ presenta Simeón Omella, nascut a Osca, com a membre destacat de la Cooperativa Espanyola de la Tècnica Freinet i impulsor de revistes escolars com *El libro de los escolares de Plasencia del Monte* (1934-1935), *Renacer* (1937) o *La font* (1937) en diferents escoles de diversos punts geogràfics on va exercir. L'autor exposa dades sobre els textos i reproduïx fragments de gran interès sobre la visió que els escolars tenien del conflicte bèl·lic i del feixisme, n'és una mostra el text de Raül Gómez, de 15 anys, que comença amb un significatiu: «Que vienen los lobos!». Francesca Vidal exposa la biografia d'Antoni Porcar, mestre republicà nascut a Castelló. Explica la seva trajectòria en diferents escoles, la seva relació amb el grup Batec i la tasca que va desenvolupar com a impulsor de la revista escolar *Ibèria* (1934) de Canet lo Roig, feta íntegrament en valencià. L'autora analitza la tipologia i la temàtica dels textos que configuren la revista i la relació dels seus autors, infants a qui el mestre va encoratjar en l'aprenentatge de la llengua.

Com es pot observar, en la majoria de casos els noms de les revistes escolars, alguns dels quals hem mencionat, denoten la idea freinetiana de vida o de renaixement. Cal entendre que l'educació Freinet, més enllà de la tècnica de la impremta, significa la concreció didàctica d'una concepció de l'aprenentatge i de la vida. La impremta és una eina que fomenta l'actuació d'un nou pensament, d'una nova pedagogia que no està deslligada del fet polític de voler transformar la societat. En aquest sentit, és significatiu destacar com als expedients de depuració que es van aplicar a alguns mestres durant el franquisme s'adjuntaven, com a proves del seu republicanisme, els quaderns o les revistes

⁹ José Luis Hernández és autor de rellevants estudis sobre el freinetisme a Espanya d'entre els quals cal destacar la recent publicació de part de la seva tesi doctoral: HERNÁNDEZ HUERTA, José Luis. *Freinet en España (1926-1939): escuela popular, historia y pedagogia*. Valladolid: Castilla Ediciones, 2012. Del mateix autor cal fer esment també, a més de nombroses comunicacions o articles en revistes, alguns dels quals d'autoria compartida, els llibres: HERNÁNDEZ HUERTA, José Luis. *La influencia de Celestin Freinet en España durante la década de 1930: maestros, escuelas y cuadernos escolares*. Salamanca: Carrasco, 2005; HERNÁNDEZ HUERTA, José Luis; HERNÁNDEZ DÍAZ, José María. *Transformar el mundo desde la escuela con palabras. Los cuadernos freinetianos de Barbastro durante la II República*. Huesca: Gobierno de Aragón, Departamento de Cultura, Educación y Deporte, Museo Pedagógico de Aragón, 2009.

Freinet que elaboraven a les seves escoles. Una mostra més que l'educació esdevé una eina de canvi polític i social de primer ordre.

L'obra es conclou amb un apartat dedicat a experiències educatives recents desenvolupades en diferents contextos escolars que, sense entrar-hi en profunditat, ofereixen un breu esbós de la nova forma que poden tenir les propostes educatives de Freinet. En aquesta mateixa línia, de relació entre passat i present de les tècniques Freinet, convé esmentar el Seminari de Primavera Freinet, Història i Modernitat,¹⁰ dut a terme a la Universitat de les Illes Balears el 24 de maig de 2013, organitzat pel Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears i la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, i l'article «Célestin Freinet, la escritura en libertad y el periódico escolar: un modelo de innovación educativa en la primera mitad del siglo 20»,¹¹ del professor de la Universitat de Sevilla José González-Monteagudo.

En el primer cas es tracta d'un espai de trobada i de discussió sobre les tècniques Freinet a l'escola des d'una perspectiva històrica i actual. Les intervencions dels participants, mestres i investigadors, ofereixen una mirada reflexiva, tractant especialment les revistes i els quaderns de vida, que han estat les propostes més abundants a tot el territori, i situant el text lliure com a pràctica central de la qual deriva la resta. A més, el testimoni d'alguns dels protagonistes, que van impulsar la recuperació de la pedagogia Freinet al final del franquisme i els primers anys de la democràcia, posa en relleu la importància d'algunes experiències concretes de col·laboració entre mestres o d'actuacions docents a tot el territori de parla catalana i condueix a establir certes confluències amb el moment actual.

En el segon cas, l'article és una aportació recent que ofereix informació exhaustiva sobre la figura de Freinet, a qui presenta com un revolucionari

¹⁰ Al seminari hi intervingueren els ponents José Luis Hernández Huerta, de la Universitat de Valladolid, i Alfred Ramos, de l'Associació per a la Correspondència i la Impremta Escolar i del Moviment Cooperatiu d'Escola Popular del País Valencià. Antoni J. Colom, de la Universitat de les Illes Balears, Jaume Carbonell, de la Universitat de Vic, que ha dirigit durant molts anys la publicació *Cuadernos de Pedagogía*, Ramon Bassa, de la Universitat de les Illes Balears, i el mestre esmentat en diferents ocasions al llarg del text Ferran Zurriaga, de l'Associació per a la Correspondència i la Impremta Escolar i del Moviment Cooperatiu d'Escola Popular del País Valencià, participaren en una taula rodona moderada per Bernat Sureda. Vegeu un resum del Seminari Freinet, Història i Modernitat a la URL: <<http://blogs.iec.cat/she/wp-content/uploads/sites/30/2013/04/Memòria-Seminari-Freinet-GEDHE-SHE.pdf>> [consultat el 22 de juny de 2013].

¹¹ GONZÁLEZ-MONTEAGUDO, José. «Célestin Freinet, la escritura en la libertad y el periódico escolar: un modelo de innovación educativa en la primera mitad del siglo 20». *Hist. Educ. (Online)* [Porto Alegre], v. 17, núm. 40 (2013), pàg. 11-26.

hereu de l'Escola Nova però que cerca un enfocament renovat més conegut com a Escola Moderna. És especialment interessant la mirada que el text ofereix sobre com es va forjant la posició de Freinet respecte als seus precedents i els seus contemporanis, a vegades per apropar-s'hi i altres per desmarcar-se'n. També aprofundeix en l'anàlisi del tipus d'escriptura pedagògica de Freinet, pròpia d'un mestre renovador que usa aquesta eina per a la reflexió i la difusió del seu pensament, i en les tècniques de la impremta o la revista escolar, com a mitjans per difondre el text lliure i per construir coneixement de manera col·laborativa en un ambient d'escola com a taller.

En definitiva, els documents i actes comentats són una bona oportunitat per recuperar i repensar les aportacions de Freinet, indiquen les formes de procedir per investigar en aquest terreny, obren camins per a futures recerques i són una mostra més de la vitalitat que té l'estudi de l'educació Freinet a casa nostra.

3. VIGÈNCIA DE LA PEDAGOGIA FREINET EN L'ENSENYAMENT DE LA LECTURA I L'ESCRITURA

En conjunt les lectures també ens condueixen a la reflexió sobre la pràctica actual de l'educació Freinet, pedagog que, com hem vist, va saber traslladar a la pràctica docent tot un ideari teòric ben fonamentat. En ocasions, però, les seves tècniques s'han aplicat de forma desvirtuada, poc connectada amb els fonaments de la seva pedagogia, centrades en el resultat més que en el procés d'aprenentatge. Així, en alguns casos s'ha obviat la necessitat del tempteig experimental en qualsevol aprenentatge i s'ha reduït la possibilitat de creació dels infants. La pedagogia Freinet, en canvi, és una pedagogia creativa i de procés. Un camí que es fa partint de l'infant, sempre que el mestre hagi sabut crear els condicionants que ho facin possible. Ens referim a organitzar la vida de l'aula partint del diàleg per arribar a prendre decisions que condueixin al treball i al fet de posar a l'abast dels infants les possibilitats, els materials i els espais que fomentin l'acció i la reflexió.

D'entrada, és necessari tenir en compte la veu dels nens, escoltar-los, ajudar-los a expressar el que pensen i a pensar sobre el que viuen o imaginen. La conversa, diària i profunda, esdevé una eina essencial en el desenvolupament de la llengua. No es tracta de converses sobre temes recurrents que esdevenen repetitius i buits de sentit, com passa en alguns moments a les aules, sinó de diàlegs fructífers sobre qüestions que afecten els infants i que encaminen projectes de treball. Així doncs, caldria defugir la seriació de

preguntes que l'alumne respon amb frases breus i desenvolupar plenament el diàleg, ajudant a fer explicacions, oferint lèxic precís i construccions riques de llenguatge, aprofundint en els temes. Donar veu als infants i valorar les seves aportacions és també escriure-les, per fer-les visibles, per recordar-les i per expandir-les. En un primer moment és el mestre o bé els alumnes més grans que fan aquesta tasca, de manera que aquells que s'inicien en aquest aprenentatge puguin estar en contacte amb l'escrit de forma natural. Es tracta, també, de promoure un clima propici a l'expressió escrita, de manera que l'infant pugui dirigir una mirada atenta a tot el que l'envolta i pugui expressar el que veu i el que sent mitjançant l'escriptura en tot moment. Un ambient estimulador en aquest sentit també ha de permetre el desenvolupament del text lliure, de temàtica i plantejament realment lliures, amb la idea que els alumnes tinguin l'oportunitat d'escriure sobre el que vulguin i quan vulguin. El text lliure transmet la vida i el pensament de l'infant, i al mateix temps ajuda a desenvolupar la seva capacitat de raonament i de reflexió. Textos que, essent compartits i arrodonits, han de ser difosos en revistes o quaderns per donar-los el valor i el reconeixement que mereixen.

Per fomentar l'autonomia real, l'infant també ha de trobar al seu voltant tot tipus de materials, papers i llibretes de formats diversos, que facilitin els seus primers intents d'escriptura, fent possible l'assaig i error. Aquesta forma de procedir evita les tasques plantejades com a mesura d'avaluació o de control constant i cerca oferir oportunitats d'aprenentatge. Una proposta interessant és la creació d'espais amb bústies de missatges a les aules d'infants que s'endinsen en l'adquisició de la lectoescriptura. Es tracta d'espais presents en moltes aules i que tenen un especial interès en centres, per exemple, de Pistoia o Reggio Emilia (Itàlia). Ens referim a zones àmplies, amb bústies personalitzades per a cada infant, on els alumnes poden escriure en els formats que vulguin, i en el moment que desitgin, una nota per a un company d'aula i, si ho volen, poden acompanyar aquestes produccions escrites amb elements naturals o objectes elaborats manualment com a obsequis. Aquestes experiències predisposen l'infant a l'escriptura d'una manera viva i directament connectada a les seves necessitats.

Un altre dels aspectes clau de la didàctica de la llengua és l'atenció al procés d'escriptura. Partint de la concepció que escriure és un procés complex que s'inicia quan es vol expressar una idea a algú amb un propòsit determinat i que requereix una planificació i una revisió, com a fases tant o més importants que la mateixa textualització, les pràctiques d'escriptura a les escoles haurien de tenir molt presents tots els moments de la redacció, atenent tots els aspectes de l'elaboració d'un text i promovent l'escriptura col·laborativa. L'aplicació

dels plantejaments Freinet permet posar especial èmfasi en el moment de revisió, també anomenat arrodoniment del text, mitjançant un treball conjunt de reflexió lingüística. Aquesta fase del procés ha estat, tradicionalment, poc atesa en el context escolar. La revisió, molt habitualment, s'ha convertit en una simple correcció de l'adult, i l'infant poques vegades participa activament en l'intercanvi d'idees per arrodonir el text. Es tracta, però, d'un moment propici per reflexionar sobre l'escrit, considerar-ne l'estructura, valorar-ne l'adequació i, també, per millorar-ne la correcció normativa, com ja apuntaven alguns dels mestres introductors de la impremta a casa nostra. Aquesta reflexió col·lectiva sobre el text es fa especialment necessària quan l'escrit resultant és visible en una revista, un quadern o llibre, és a dir, quan té una voluntat comunicativa i, per tant, un lector real.

El fet d'usar la impremta escolar també suposa una ajuda perquè l'alumne pugui diferenciar les fases d'escriptura, ja que emprà un material específic en un moment concret del procés i això pot facilitar que prengui consciència de la necessitat de treballar profundament cada aspecte de l'acte d'escriure. Una tècnica que requereix un treball compartit i que afavoreix la concentració analítica, posant atenció a cada lletra, a través de la manipulació, aspecte que connecta directament amb la naturalesa de la infància. El procés d'escriure és abstracte i complex i requereix moments en què es pugui treballar amb materials que ajudin l'infant a adquirir el coneixement sobre la manera com funciona l'escrit, especialment en els seus inicis. Materials, com la impremta, que li proporcionin goig però també que li exigeixin atenció i rigor. En el moment en què els alumnes s'endinsen en la lectoescriptura continua essent important seguir tot el procediment que suposa la impressió, trobant un moment per manipular i diferenciar les lletres, malgrat que els ordinadors poden ser, també, instruments molt efectius actualment.

Les noves tecnologies a les aules ofereixen nombroses possibilitats d'adaptació de les pràctiques Freinet al nou context social, faciliten l'edició de revistes, llibres i materials impresos amb combinació de text i fotografia o il·lustració, però també permeten la comunicació en línia entre alumnes de diferents centres o indrets a partir de la correspondència, en aquest cas en xarxa. Així mateix, la creació de blogs és una bona oportunitat per fomentar l'escriptura real, ara bé, és necessari concebre aquesta eina com una plataforma dels escrits fets pels infants després d'un període de treball intens d'elaboració dels textos a partir de la reflexió. De la mateixa manera, cal vetllar perquè la confecció de llibres no es converteixi en una pràctica aïllada, associada únicament a una festivitat com Sant Jordi, sinó continuada, perquè és l'única forma

de poder incidir realment en l'aprenentatge de la llengua. Els textos resultants, com revistes o quaderns per a la biblioteca de treball, representen una oportunitat de lectura per a altres infants o per als mateixos autors en altres períodes. Així, la lectura d'aquests textos pot potenciar el record i la conversa sobre el moment i el procés seguit a l'hora d'escriure i pot representar una motivació per emprendre altres projectes que desemboquin en noves publicacions.

L'infant ha d'endinsar-se en l'aprenentatge de la llengua a través de l'experiència viva, de la descoberta que empeny a compartir tot allò que s'ha après mitjançant l'escrit, però també de l'experiència literària, de lectura i de creació. Dibuir el sentit dels poemes, tal com proposaven els mestres freinetistes, gaudir del llenguatge i escriure creacions que puguin formar part de reculls i de revistes és una pràctica del tot necessària. La forma que pren la literatura connecta intensament amb la infància: el simbolisme, la música del llenguatge, etc. Hem de fer que els infants visquin en un ambient ric d'escolta i de creació poètica. Només així se sentiran segurs per continuar explorant les seves possibilitats d'escriptura i podran connectar, intrínsecament, amb aquesta forma d'expressió. La manera amb què Freinet expressava com feia l'arrodoniment dels textos poètics dels infants a l'aula ens dona respostes que ens continuen essent útils: «Podreu enriquir els poemes individuals d'una manera col·lectiva, tal com ho feu amb tots els textos lliures, mitjançant l'aportació, les crítiques i els suggeriments dels companys. Personalment, però, prefereixo un altre recurs: el poema és sempre una cosa íntima, que sovint un vacil·la a mostrar en públic. El nen em porta el seu poema i ens dediquem a arrodonir-lo entre nosaltres dos».¹² Aquesta reflexió sobre la forma de procedir del mestre mostra clarament el respecte cap a l'alumne i cap a la seva producció íntima, però alhora fa palesa la necessitat d'acompanyar l'infant i de fer-lo pensar sobre el llenguatge de la seva creació.

Seria convenient, doncs, retornar als principis sòlids de l'educació Freinet, aquells en què conflueixen les idees pedagògiques de l'Escola Nova amb la creació de propostes didàctiques que responen a les necessitats específiques de la infància, donant un lloc preferent a l'expressió escrita dels nens i nenes i divulgant els textos fruit d'un treball conjunt. Ens referim, per tant, al retorn a la confecció de llibres de vida reals, que puguin acompanyar l'infant en tota la trajectòria escolar, a l'elaboració de revistes en diferents suports o formats que suposin donar veu als nens i nenes, a la construcció d'una escola on l'escrip-

¹² FREINET, Célestin. *El text lliure*. Barcelona: Laia, 1972, pàg.78.

tura lliure sigui possible en tot moment, com a pràctica constant a l'aula. És necessari recuperar les propostes Freinet per a l'ensenyament –aprenentatge de la lectura i l'escriptura i per al desenvolupament integral de l'infant–, i cal fer-ho partint de la reflexió profunda, de les pràctiques responsables, continuades en el temps i respectuoses amb la infància, evitant les activitats fragmentades i les modes que es presten a la «innovació per la innovació».¹³

En conclusió, podem afirmar que darrerament hi ha hagut un nou impuls en els estudis sobre la pedagogia freinetiana, que mostren l'interès cap a les seves propostes educatives. Les diverses publicacions comentades contribueixen a recuperar un fragment molt important de la nostra història col·lectiva, que ens ha estat negat durant molts anys. Als llibres s'hi reproduïxen textos vius dels infants, que sense saber-ho estaven elaborant autèntics documents històrics, i les paraules vives dels mestres freinetistes, publicades en diferents mitjans. Les reflexions d'aquests mestres sobre l'aprenentatge de la llengua a l'escola, les possibilitats d'un instrument com la impremta escolar, els beneficis del text lliure i de la confecció i l'intercanvi de revistes són d'una clarividència i d'una actualitat sorprenents. Uns educadors que no només van somiar una escola millor sinó que van començar a construir una escola millor. Convé tenir-los presents per replantejar el paper del mestre, les formes d'ensenyament-aprenentatge de la lectura i l'escriptura i, en definitiva, per repensar l'escola.

¹³ Vegeu altres reflexions en aquesta línia a: TEIXIDÓ, Martí. «C. Freinet, potser el millor pedagog del segle XX», *Revista Catalana de Pedagogia* [Barcelona], vol. 2 (2003), pàg. 197-211.